

УДК 340.141

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-2>**І. М. Грозовський**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії держави та права та міжнародного права
Класичного приватного університету

ДОГОВОРИ ДАРУВАННЯ ТА ПОЗИКИ У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Статтю присвячено аналізу договорів дарування та позики у звичаєвому праві запорозьких козаків. Розглянуто види цих договорів за суб'єктами та об'єктами правовідносин. Введено до наукового обігу нові архівні джерела. З'ясовано, що найбільш поширеними були подарунки запорозьких козаків православної церкві, а договори позики дуже часто використовувалися козацькою старшиною для неправомірного збагачення.

Ключові слова: звичаєве право, запорозьке козацтво, договір позики, договір дарування, зобов'язальне право.

Постановка проблеми. Однією з проблем дослідження звичаєвого права запорозьких козаків є те, що воно існувало переважно в усній формі. На основі аналізу архівних документів можна здійснити реконструкцію норм козацького права, зокрема договорів дарування та позики. Важливим джерелом для реконструкції є Архів Коша Нової Запорозької Січі, який висвітлює всі сторони життя Січі 1713-1776 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звичаєве право сьогодні є предметом інтенсивних наукових досліджень. Актуальними проблемами звичаєвого права займаються М. Гримич, М. Жовтобрюх, О. Івановська, Л. Кушинська, К. Лісова, Н. Толкачова, І. Усенко. Дослідженням норм цивільно-правового характеру періоду Гетьманщини присвячені наукові роботи І. Бойка. Та попри це теоретична розробленість багатьох аспектів проблем звичаєвого права має фрагментарний і дискусійний характер. Нез'ясованих і недостатньо висвітлених питань залишається ще багато, що й зумовлює збереження актуальності відповідних досліджень.

Мета статті – дослідити правову проблематику договорів дарування і позики у звичаєвому праві запорозьких козаків.

Виклад основного матеріалу. Поширення в козацькому суспільстві права приватної власності, залучення козацьких господарств у товарно-грошові відносини зумовлювало високий рівень розвитку зобов'язального права в запорожців. Козацьке право регулювало як зобов'язання, що виникали внаслідок заповідання шкоди, так і зобов'язання з договорів.

Запорозьким козакам були відомі різноманітні види цивільних договорів: купівлі-продажу, міни, дарування, позики, підряду, особистого найму, найму майна, постачання тощо.

Сторонами в них виступали як запорозькі козаки, так і сторонні особи (купці, жителі сусідніх країн та ін.); як приватні особи, так і колективні: Кіш, курінь, монастир тощо. Об'єктами угод було різноманітне рухоме та нерухоме майно. Укладалися ці договори переважно в усній формі.

Договір дарування. Цей вид договору, що передбачав безкоштовну передачу майна або грошей від однієї особи до іншої, був досить поширеним у цивільно-правових відносинах запорожців.

Можна виділити декілька категорій подарунків, які були найбільш типовими: 1) подарунки козаків один одному; 2) подарунки церкві або іншим громадським установам; 3) подарунки козацькій старшині Запорозької Січі; 4) подарунки російським вельможам та посадовим особам сусідніх держав.

Що стосується першої категорії подарунків, то, беручи до уваги відносини дружби, побратимства, які побутували в запорозькій громаді, можна припустити, що подарунки запорозьких козаків один одному були досить поширеним явищем.

Козаки з великою шаную ставилися до православної церкви. Вони «часто відписували, з огляду на близьку смерть, майно на користь церкви та духівництва», вносили «незліченні пожертви й різноманітні вклади <...> у монастирі, січові й парафіяльні церкви, російські та грецькі

скити грішми, книгами, церковним одягом, посудом, іконами, хрестами, хоругвами, плащаницями, підвісками, золотими та срібними зливками, перлами, коштовним камінням, дорогими тканинами, багатими коралами» [1, с. 259]. Так, кошовий отаман П. Калнишевський посилав у церкву Гробу Господнього в Єрусалимі чаші, диски, ложки, зірки зі срібла, позолочені ззовні. Інші козаки робили внески церковними речами в Межигірський монастир. Зокрема, кошовий Іван Білицький і запорожець Василь пожертвували два срібні напрестольні хрести, а Федір Лантух у 1763 р. подарував книгу Мінеї; козаки Софрон і Тимофій Гострий у 1769 р. пожертвували два срібні хрести з відповідними написами. У 1774 р. запорожці послали архімандриту Межигірського монастиря Іларіонові митру з малинового оксамиту, прикрашену коштовностями [1, с. 260]. Д. Яворницький наводить багато прикладів пожертвувань і подарунків простих запорозьких козаків православної церкві [1, с. 272–297].

Подарунки робили не тільки церкві, а й іншим громадським установам. Так, у 1774 р. товариш Полтавського куреня Григорій Щербина подарував школі свою хату в слободі Макарівці [2, с. 2].

Традиційними були подарунки жителів Вольностей козацькій старшині: кошовій, курінній, паланковій. Наприклад, на Різдво та Великдень кошовий отаман і військовий суддя отримували так звані «ралець», тобто подарунок із двох чи трьох пар лисів і великих калачів від шинкарів, купців і ремісників [3, с. 48–51]. Різноманітні подарунки отримували й інші представники козацької старшини (курінні отамани, паланкові полковники та інші).

Економ Нехворощанського монастиря Петро у своєму листі від 26 січня 1755 р. вітав кошового отамана Григорія Федоровича (Лантуха) у зв'язку з обранням отаманом та повідомляв про дарування йому хатки, до якої «курінні козаки справи не повинні мати» [4, с. 14]. У 1763 р. козак Кирило Письменний подарував кошовому отаману Григорію Лантуху червінець і шаблю [5, с. 35–37].

У 1772 р. за наказом Коша кодацький полковник звільнив за викуп полонених євреїв. Їх родичі з Умані надіслали кошовому отаману П. Калнишевському лист з подякою і презент – головку цукру [6, с. 34]. Кошовий у 1773 р. дякував уманського кагала за подарунки й запрошував на Запоріжжя з крамом [7, с. 50]. Вищенаведені приклади свідчать, що подарунки кошовому отаману та іншим посадовим особам козацького війська були звичним явищем.

Особливу категорію становили подарунки російським вельможам та старшині з Гетьманщини. Регулярно відправляючи депутації до Петербурга для вирішення тих чи інших питань, запорожці переконалися, що без улещування впливових осіб будь-яка справа не зрушиться з місця.

В Архіві Коша Нової Запорозької Січі (далі – АKNЗС) знаходяться реєстри подарунків російським вельможам, що вручалися депутаціями старшин: Григорія Холодного у 1758 р. і Максима Куликівського з товаришами у 1759 р. [8, с. 7–8, 77, 80], депутацією 1761 р. у складі старшин Григорія Корсунського, Михайла Уса та Василя Пишмича [9, с. 19]. Це депутації так званих «столичників», які приїздили в Петербург за щорічним жалуванням Війська Запорозького.

У листі Коша від 29 листопада 1757 р. до графа Петра Антоновича Салтикова повідомлялося про передання йому в подарунок двох верблюдів замість обіцяного коня [10, с. 172].

У 1761 р. була відправлена депутація до Двору на чолі з писарем Війська Запорозького Іваном Чугуївцем із дорученням клопотатися за землі. Ця депутація везла з собою листи до вельмож з подарунками за реєстром: до Олексія Розумовського, гетьмана Кирила Розумовського, канцлера Романа Воронцова, Петра й Микити Паніних, Василя Гудовича, Андрія Безбородька та ін. [11, с. 13–14, 18–23, 32–33].

У 1764–1765 рр. в Петербург була направлена депутація у складі кошового П. Калнишевського, писаря Івана Глоби й старшини Василя Пишмича до російського імператорського двору з чолобитною Війська Запорозького про повернення запорозьких земель і з проханням підпорядкувати Військо Запорозьке не Мало-російській колегії, а Колегії іноземних справ. В одному з листів, направлених із Петербурга в 1765 р. до судді Павла Головатого, який залишився на Січі за наказного кошового отамана, П. Калнишевський прохав надіслати до столиці горілку, вино, рибу на подарунки [12, с. 198].

Військовий старшина Василь Пишмич, який виїхав з полоненими турками й арапами у 1771 р. до Петербурга, також вручив подарунки російським сановникам [13, с. 70–71].

Отримували подарунки й представники Генерального уряду Гетьманщини. Так, у 1761 р. проводилося листування Коша з гетьманом і зі старшинами: Андрієм Безбородьком, Григорієм Кологривим, Семеном Кочубеєм, Миколою Ханенком, Іллею Журманом у справі про перелиття старих запорозьких гармат на нові в м.

Глухові. Для успішного вирішення справи гетьману та старшині були направлені подарунки [14, с. 10–11, 31, 35].

У 1762 р. на подарунки петербурзьким вельможам і старшині з Гетьманщини Кіш закупив з дозволу хана верблюдів у Криму. Військового старшину Григорія Швидкого було відряджено до Криму за верблюдами [15, с. 1, 3, 5].

Договір позики охоплювали кредитні операції грошима, продуктами та речами. Згідно з договором позики одна сторона (особа, яка давала позику) передавала іншій стороні (особі, що отримувала позику) у власність (або в оперативне управління) гроші чи речі, а особа, що отримала позику, зобов'язувалася повернути у визначений строк таку ж суму грошей або таку ж кількість речей того ж роду і якості.

Договір позики вважався укладеним з моменту передачі грошей або речей.

Цей договір (на відміну від інших цивільно-правових договорів) оформлявся переважно в письмовій формі. Боргова розписка (вексель) зберігалася у кредитора до того часу, доки боржник не повертав гроші або майно. Після повернення позики інколи видавалася розписка, що боржник повністю розрахувався з кредитором [16, с. 33].

Для забезпечення договору позики допускалася порука за борг. Так, у 1756 р. торговельна компанія полтавських міщан – Павло Руденко, Матвій Кованько та Іван Ніжинець – вивозили сіль із Січі до Гетьманщини. У 1759 р. базарний суд у Січі затримав Ніжинця за позовом козака Павла Тарана у справі поруки Ніжинця за борг Кованька Таранові [17, с. 6–7 зв.]. У 1760 р. жителі с. Крупського Кропив'яної сотні Петро Кривокунь, Моїсей Черноволенко та Іван Терещенко поручилися за Уласа Кріпосного заплатити козаку Іркліївського куреня Василю Кишенському 6 крб 30 коп. [18, с. 59].

Найпоширенішими були позики грошей. Серед старшини і заможних козаків було чимало лихварів. В АКНЗС зустрічається багато боргових розписок, що стосуються позики грошей. Так, у векселі путивльського крамаря Іллі Макарова від 6 серпня 1768 р. записано, що він взяв у борг у козака Щербинівського куреня Степана Гуслистого 53 крб Цього ж року мешканець м. Зінькова Гадяцького полку Степан Калатура позичив 166 крб козакові Канівського куреня Хомі Сліпому і 1116 крб 50 коп. – козакові цього ж Канівського куреня Олексі Горбу, а білевський крамар Семен Мясников 287 крб 50 коп. козаку Величківського куреня Кіндрату Чубу [19, с. 2, 5, 11].

У 1762 р. козак Васюринського куреня Василь Латинний (Латина) позичив 28 крб значковому товаришеві Прилуцького полку Дмитрові Тимошівському [20, с. 5]. Перекопські купці Чорт-Хасан і Емір-Селіх у 1763 р. позичили на Микитинському перевозі 852 крб елизаветинським купцям Ігнатію Юр'єву та Олексі [21, с. 19–20]. Полтавський купець Степан Вовківняк у 1773 р. видав вексель на 137 крб військовому судді Антону Артемовичу [22, с. 337].

Козаки, які входили до складу депутацій «столичників», також часто були змушені позичати гроші для тих чи інших потреб. Так, у 1765 р. П. Калнишевський у листах до судді Павла Головатого, який залишився на Січі за наказного кошового, повідомляв про позики депутатами 1 000 крб і 500 крб у козака Гадяцького полку Герасима Курила та 1 000 крб у Григорія, прикажчика жителя Гадяцького полку попаді Марії Данилівни Тихонравичевої [12, с. 144, 261].

Військовий суддя Павло Головатий, направлений у складі депутатів від Війська Запорозького у законодавчу комісію для складання «Нового Уложення», у 1768 р. повідомляв зі столиці, що він позичив 500 крб у полтавського купця Павла Руденка [23, с. 155].

Крім грошових позик, зустрічалися і позики речами. Наприклад, у 1767 р. сталася пожежа магазинів Новосіченського ретраншементу від блискавки. Для спорудження нових будівель було позичено матеріали у Війська Запорозького [24, с. 1–8].

Питання про встановлення і розмір процентів за позику в козацькому праві є дискусійним. В. Голобуцький стверджував, що «позики давалися під дуже високі проценти» [22, с. 345]. Але встановлення високих процентів за позику було нетиповим для козацького права, оскільки суперечило основам козацького суспільства, з його ідеями рівності, братства, зневажливого ставлення до багатства тощо. Можливо, це свідчить про те, що не тільки суспільно-політичний устрій, а й звичаєве право в період Нової Січі зазнають певних деформацій. У цивільно-правових нормах починають домінувати приватновласницькі мотиви, які були малорозвиненими в козацькому праві XVI – XVII ст. Кіш боровся з цими мотивами, але не міг зупинити їх розвиток.

Цікавою у цьому відношенні можна вважати справу з АКНЗС, опубліковану А. Скальковським [25, с. 129–130]. У ній зазначається, що в грудні 1774 р. вдова попаді Новокодацька

Акулина скаржилася в Кіш на військового старшину Лук'яна Великого. У скарзі вона пояснювала, що Лук'ян Великий, ідучи в похід, дав їй 2 000 крб для того, щоб вона позичала людям. При цьому мова про проценти не йшла. Вона позичила з тих грошей 500 крб їй повернули тільки 200 крб, а 300 вона змушена була віддавати зі своїх. При поверненні боргу в розмірі 500 крб вона отримала розписку, власноручно підписану Лук'яном Великим у тому, що вона сплатила сповна. Але, крім повернення боргу, Лук'ян Великий почав вимагати ще виплати процентів з боргу і коштом цих несплачених процентів забрав у неї худобу і коней. Кіш постановив повернути захоплені коні та худобу, оскільки вони були забрані безпідставно. У наказі Коша по цій справі записано: «<...> ви вимагаєте ще якісь проценти».

Наведений приклад свідчить про те, що для козацького права проценти за позику були нехарактерні, вони встановлювалися на підставі «прийшлих» цивільно-правових норм.

Наведемо ще один приклад. У 1768 р. козак Канівського куреня Олекса Горб позичив у мешканця м. Зінькова Гадяцького полку Степана Калатури 1 116 крб 50 коп. Горб зобов'язувався повернути Калатурі гроші 8 грудня 1768 р., а на випадок невиконання строку «сплатити вдвоє» [19, с. 5]. В. Голобуцький, проаналізувавши цей факт, прийшов до висновку, що тут мова йде про високі проценти [22, с. 345]. Але ж у наведеному прикладі зобов'язання боржника «сплатити вдвоє» – це не виплата процентів з боргу, а матеріальна відповідальність за можливе невиконання строків сплати позичених грошей.

У чому ж був сенс позичати гроші? Адже навіть чітко фіксованих процентів за користування позику козацьке право не передбачало. Річ у тому, що в разі несплати боргу, кредитор мав право на майно боржника для покриття своєї позики.

В АКНЗС є справи з вимогами кредиторів про сплату боргів. Наприклад, у 1764 р. відбулася виплата грошей за векселем бахчисарайського вірменина Аведина Пападжугло через кантаржія в Січі та пересилання їх до Бахчисарая через Андрія Трохимовського [26, с. 29]. Товариш Полтавського куреня Іван Головка у 1764 р. з листом Коша до уманського губернатора Младановича вимагав 400 крб боргу з товариша цього ж куреня Неживого, який оселився після виходу з Січі в Уманській губернії [27, с. 136]. Данило Малиновський, повертаючись з Білицького ярмарку у 1770 р., заїхав до

с. Землянки, щоб стягти борг з товариша Канівського куреня Федора Горухи [28, с. 2].

У разі неспроможності боржника вчасно сплатити борг, вимоги кредиторів задовольнялися коштом майна особи, яка взяла борг. При цьому кредитор міг звернутися з цивільним позовом у козацький суд або ж самовільно відібрати майно боржника коштом боргу. Останнім часто зловживали представники козацької старшини, оскільки вартість захопленого майна нерідко перевищувала величину боргу.

Так, у 1769 р. військовий кантаржія Михайло Псіол доручив Василю Кущинському відвезти на Запоріжжя пушний товар, закуплений на Лівобережній Україні. Цей товар В. Кущинський віддав бунчуковому товаришеві Федору Занковському за борги брата Псіола Петра [29, с. 103]. У 1773 р. в Олександрівській фортеці було затримано крам роменського купця, колишнього запорожця Івана Караванця (Чуписа), який був винний П. Калнишевському за векселем 2 400 крб [30, с. 82–84]. Курський купець Князьков у 1774 р. вивіз із Криму 27 куф вина та іншу бакалію. Кіш доручив самарському полковникові Саві Кобезчику затримати крам, бо кредитори вимагали виплати боргів Князькова [31, с. 1].

У разі смерті боржника задоволення кредиторів відбувалося коштом спадщини. Наприклад, у 1765 р. лисянський житель Семен Бойко вимагав 139 крб зі спадщини колишнього кошового отамана Якіма Ігнатовича за борг (Я. Ігнатович і С. Бойко були товаришами Вищестеблівського куреня) [27, с. 50].

У 1771 р. козак Коренівського куреня Семен Басенко в Перекопі позичив 400 крб у коропського козака Микити Бичка, купив у Криму вино й на шляху до Січі, в карантині на р. Московці, помер. Комендант Олександрівської фортеці повідомив про це В.М. Долгорукова, який надіслав запит у Кіш, чи не буде заперечень, щоб розрахуватися з М. Бичком за борг вином. Кіш не погодився й наказав Самарській паланці скласти реєстр кредиторів С. Басенка й після одержання списку доручив полковому старшині Мартинові Височину перевезти вино до Самари, а самарському полковнику Карпу Гуртовому зі старшиною наказав задовольнити кредиторів, у тому числі й М. Бичка, згідно з реєстром [32, с. 2, 3, 7, 9, 13].

Справи про стягнення боргів з неспроможних боржників були досить поширеними в судовій практиці Гетьманщини. Старшина, користуючись тяжким становищем збіднілих селян

і козаків, давала їм у борг незначні суми. Якщо боржник не міг повернути борг у встановлений строк, кредитори зверталися до суду. Останній, як правило, виносив рішення про конфіскацію майна боржника на користь кредитора. Отже, старшина захоплювала козацькі та селянські землі, худобу та різне майно. Вартість захопленого часто перевищувала суму боргу.

Висновки та пропозиції. Отже, поширення товарно-грошових відносин в період Нової Січі сприяло розвитку зобов'язального права, зокрема договорів дарування та позики, у звичаєвому праві запорозьких козаків. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що найпоширенішими були подарунки запорозьких козаків православної церкви. Договори позики, на відміну від інших цивільно-правових договорів, укладалися переважно у письмовій формі. Сплати процентів за позику козацьке право не передбачало. Разом з тим, несвоєчасна сплата боргу могла бути причиною для конфіскації майна боржника. Публікація архівних документів з історії запорозького козацтва буде сприяти розширенню джерельної бази для дослідження козацького права.

Список використаної літератури:

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Київ : Наук. думка, 1990. Т. 1. 596 с.
2. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України в м. Києві). Ф. 229 (Архів Коша Нової Запорозької Січі). Оп. 1. Спр. 353. 57 с.
3. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Одесса, 1852. 93 с.
4. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.25. 40 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.47. 39 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.259. 47 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.304. 147 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.53. 114 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.85. 180 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.45. 168 арк.
11. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.115. 146 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.175. 281 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.294. 88 арк.
14. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.116. 58 арк.
15. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.134. 6 арк.
16. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.129. 33 арк.
17. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.31. 17 арк.
18. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.234. 125 арк.
19. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.213. 21 арк.
20. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.131. 43 арк.
21. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр.137. 104 арк.
22. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734–1775. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 461 с.
23. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 201. 225 арк.
24. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 205. 22 арк.
25. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.
26. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 161. 118 арк.
27. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 164. 175 арк.
28. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 261. 25 арк.
29. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 241. 105 арк.
30. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 326. 171 арк.
31. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 355. 32 арк.
32. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 317. 13 арк.

Грозовский И. Н. Договоры дарения и займа в обычном праве запорожских казаков

Статья посвящена анализу договоров дарения и займа в обычном праве запорожских казаков. Рассмотрены виды этих договоров, исходя из субъектов и объектов правоотношений. Введены в научный оборот новые архивные источники. Выяснено, что наиболее распространенными были подарки запорожских казаков православной церкви, а договоры займа очень часто использовались казацкой старшиной для неправомерного обогащения.

Ключевые слова: обычное право, запорожское казачество, договор дарения, договор займа, обязательственное право.

Hrozovskyi I. M. Donation and loan agreements in the customary law of Zaporizhzhia Cossacks

The article is devoted to the analysis of contracts of gift and loan in the customary law of the Zaporizhzhia Cossacks. The types of these contracts are considered, based on the subjects and objects of legal relations. New archival sources have been put into scientific circulation. It was found that the gifts of the Zaporozhzhia Cossacks of the Orthodox Church were the most common, and the loan agreements were very often used by the Cossack officers for improper enrichment.

Key words: customary law, Zaporizhzhia Cossacks, contract of donation, loan agreement, liability law.